

УДК 343.98.06

Чорноус Ю. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Визначено методологічні засади криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, які ґрунтуються на загальних положеннях методології наукового дослідження, ураховують спеціальні прийоми реалізації окремих методів, пристосовані до цілей науки криміналістики та призначені для виконання завдань криміналістичних досліджень.

Ключові слова: методологія, дослідження, криміналістичне забезпечення, методи, розслідування.

Криміналістичне забезпечення, що є сформованою науковою категорією криміналістики, у практичному аспекті може бути схарактеризоване як діяльність щодо розроблення та впровадження криміналістичних рекомендацій у процес розслідування злочинів. Відмінності в тлумаченні поняття, змісту криміналістичного забезпечення та напрямів його реалізації пов'язані з тим, що висвітленню власне методологічних питань, які становлять підґрунтя будь-якого наукового дослідження, приділено недостатньо уваги.

Термін «криміналістичне забезпечення» застосовують у теорії науки криміналістики з 80-х років минулого століття. Теоретичні та практичні питання криміналістичного забезпечення досліджували у своїх працях В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутич, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. В. Лисенко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Тіщенко, П. В. Цимбал, В. Г. Хахановський, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур та ін.

Однак, на думку В. Ю. Шепітька, сучасна криміналістика не може обмежуватися вирішенням тих питань, які постали перед нею в минулому столітті. Завдання криміналістики в сучасних

умовах зумовлені необхідністю системного криміналістичного забезпечення відповідних органів правозастосування, спрямовані на оптимізацію процесу розслідування злочинів, встановлення істини в справі, відновлення справедливості [1, с. 58].

Тому з'ясування методологічних засад криміналістичного забезпечення розслідування злочинів має принципове значення як для однозначного теоретичного тлумачення, так й ефективного виконання практичних завдань щодо розслідування злочинів відповідно до запитів сьогодення.

Окреслене питання слід розглядати в межах предмета науки криміналістики та в контексті її завдань, що визначені її соціальною функцією – сприяти своїми прийомами, методами та засобами протидії злочинності [2, с. 16]. Досягнення цієї мети залежить від належного криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із розслідування злочинів та інших правопорушень.

У загальному значенні методологія (гр. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання, *logos* – наука, знання) означає: 1) вчення про методи пізнання й перетворення світу; 2) сукупність прийомів дослідження, які застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [3, с. 430].

За вітчизняною науковою традицією методологію тлумачать як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження та на підставі яких здійснюють вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження.

Методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- спрямовує, визначає шлях досягнення певної науково-дослідницької мети;
- забезпечує всебічність отримання інформації про досліджуваний процес чи явище;
- сприяє впровадженню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, яка ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Таким чином, методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [4, с. 56].

Протидія злочинності, охорона прав і свобод людини в сучасних умовах потребують використання широкого кола джерел доказової інформації: слідів запаху, звуку, дослідження біологічних слідів людини на молекулярному рівні, використання сучасних засобів і форм фіксування інформації. Ці та інші обставини зумовлюють нові завдання криміналістики, яка, використовуючи останні досягнення природничих і технічних наук, пристосовує їх до виконання окремих завдань розслідування злочинів, трансформує їх у криміналістичну практику.

Основний предмет пізнання криміналістики – правопорушення, злочин, який є складним соціальним явищем, має власну структуру, зв'язки між елементами. Пізнані та кількісно відтворені зв'язки набувають властивостей і закономірностей, що належать саме цій структурі. Тому криміналістика досліджує правопорушення, передусім – злочин як найбільш суспільно небезпечний його різновид, що має чітке законодавче визначення, саме як динамічного процесу, тобто його діяльнісний аспект. Водночас криміналістика досліджує діяльність щодо розслідування злочину, якій притаманна складність реалізації поставлених завдань, тому вона потребує розроблення відповідних криміналістичних рекомендацій.

Методологія криміналістичного забезпечення розслідування злочинів спрямована на пошук шляхів розв'язання ключової проблеми, яка полягає в суперечності між двома видами діяльностей – злочинної та правоохоронної. Їх реалізують різні суб'єкти з протилежною метою, використовуючи необхідні методи, засоби, прийоми діяльності. Зазначене й охоплює предметна сфера науки криміналістики, залучаючи низку методів наукового пізнання.

Унікальна особливість криміналістики, на думку В. С. Кузьмичова, полягає в тому, що криміналістика, з одного боку, вивчає злочинну діяльність, особистість злочинця, механізм і спосіб учинення злочину, сліди злочину в широкому значенні, форми й методи протистояння правоохоронним органам, на цьому підґрунті розробляє методи, засоби та прийоми розслідування й

попередження злочинів. Це єдина юридична наука, що досліджує різні аспекти злочинів [5, с. 6].

Отже, методологічний рівень дослідження окреслених питань передбачає визначення шляхів розв'язання проблеми невідповідності збільшення кількості злочинів, застосування вдосконалених засобів і методів злочинної діяльності й ефективності діяльності з розслідування злочинів, рівня її криміналістичного забезпечення, які не цілком відповідають потребам практики.

Виконання поставлених завдань зумовлює широкий підхід до тлумачення методології криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, що виявляється, зокрема, у застосовуваних методах пізнання.

Розвиток криміналістики супроводжується вдосконаленням усіх її методів. Наявний і «зворотний зв'язок»: удосконалення методів наукового криміналістичного дослідження є передумовою розвитку криміналістики, розширення кола проблем, що становлять предмет її дослідження, сфери застосування, зростання обсягу інформації, яку накопичують й опрацьовують учені-криміналісти. Удосконалення наявних і розроблення чи адаптація до потреб криміналістики нових методів має важливе значення для науки [6, с. 335].

У цьому контексті А. В. Іщенко слушно зауважує, що формування нових методологічних підходів у криміналістиці не завжди означає відкриття будь-яких положень, що мають загальне для всієї юридичної науки значення. Навпаки, нові методологічні підходи забезпечують залучення нових саме для криміналістики або активізацію використання відомих загальнонаукових фундаментальних понять, категорій, концепцій, теорій, досягнень якомога ширшого кола різноманітних галузей знань для розв'язання проблем криміналістичної науки. Тобто новизну підходів визначають із позиції первинності їх саме для криміналістики [7, с. 23].

Слушною є позиція Р. С. Белкіна, згідно з якою методологія конкретної галузі наукового знання, окремої науки не зводиться до системи використовуваних у ній методів дослідження. Ототожнення методології із системою методів означає власне прагматичний підхід до розкриття цього поняття. За такого тлумачення другорядним стає її світоглядне значення, філософський зміст [8, с. 28]. Проте помилково було б вважати,

що оскільки методологія – це система ідей, то методи дослідження її не стосуються. Складова методології – вчення про методи пізнання, зокрема методи формування теоретичних положень, методи конструювання теорій. Ідеться лише про те, що вчення про методи пізнання не вичерпує змісту методології. Крім того, будь-яка теорія в певному значенні виконує роль методу пізнання або вказує шлях дослідження та визначає його мету [8, с. 29].

Загалом метод тлумачать як спосіб пізнання дійсності та її відтворення в мисленні; спосіб, прийом або систему прийомів для досягнення якої-небудь мети, виконання певної операції [3, с. 429].

Субординаційний взаємозв'язок між методологією та методами, на думку В. Г. Лукашевича й І. В. Солов'євича, полягає в тому, що методологію можна розглядати як генеральний шлях пізнання, а метод – як спосіб вивчення явищ матеріальної дійсності. Це алгоритм (правило), що встановлює послідовність використання певних засобів для досягнення запланованої мети. Однак у науковій літературі розрізняють широке та вузьке значення поняття «методологія». У широкому змісті її тлумачать як систему ідей, поглядів і концепцій, що виконують роль керівних принципів пізнання; у вузькому – як вчення про методи наукового пізнання [9, с. 25].

Розроблено різні класифікації методів дослідження. Узагальнивши їх, пропонуємо об'єднати їх у такі групи:

1) філософські методи, що ґрунтуються на філософських принципах руху й розвитку; сходження від абстрактного до конкретного; історизму; взаємозв'язку; причиновості;

2) загальнонаукові методи (традиційні: спостереження, аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння, аналогія, абстрагування, узагальнення, сучасні: моделювання, системний, формалізація, ідеалізація, аксіоматико-дедуктивний);

3) конкретно-наукові методи (групи конкретно-наукових і спеціальних [10, с. 83] або внутрішньо- та міждисциплінарних [11, с. 40–64]).

Аналізуючи першу групу методів, слід акцентувати увагу на зв'язку будь-якої конкретної науки із філософією. Залежно від свого предмета, окремі науки тісніше пов'язані з певними розділами філософії. Для криміналістики важливе значення мають зв'язки з діалектичною логікою, передусім із такою концептуальною категорією філософії, як відображення.

Ця категорія становить філософське, теоретичне й практичне підґрунтя криміналістики. Інтерес криміналістів до філософської проблематики закономірно виник у зв'язку з тлумаченням наукових методів, про що зазначає Р. С. Белкін. Саме вони формують «виробничі сили» науки, унаслідок змін яких трансформується відношення між наукою, природою і суспільством. На підставі нових філософських уявлень про ієрархію наукових методів, що спростовують догматичний підхід, згідно з яким діалектичний метод єдиний істинний для всіх галузей пізнання, сформувалася система методів криміналістики й методів практичної діяльності, що використовують положення цієї науки. Діалектичний метод всезагальний, однак він не є єдиним методом пізнання, на його підґрунті формуються інші наукові методи – загальнонаукові та спеціальні [8, с. 31].

Важливими для криміналістики є положення діалектики про здатність матерії до відображення, про взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ. Під час розслідування злочинів можливий аналіз найрізноманітніших форм відображення – від найпростіших, пов'язаних із контактною взаємодією двох об'єктів, і до психофізіологічних, коли факти й обставини фіксуються у свідомості людей.

Під час виконання поставлених завдань важливе значення мають конкретні методи наукового пізнання, які можна поділити на загальні (загальнонаукові) та спеціальні.

Діяльність щодо криміналістичного забезпечення розслідування злочинів здійснюють залучаючи низку загальнонаукових методів, зокрема: логічних (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, дедукція, індукція, аналогія, моделювання), інших методів наукового пізнання (порівняльно-правовий, історико-правовий, догматичний, системний, спостереження, статистичний, соціологічний, порівняння, прогнозування).

Слушною є позиція А. Ф. Волобуєва, який зауважує, що під час описування криміналістичних методів пізнання в літературі припускаються суттєвого недоліку, який полягає в змішуванні методів наукового і практичного пізнання. Обидва види пізнавальної діяльності ґрунтуються на використанні одних і тих самих філософських, загальнонаукових й конкретно-наукових методів. Водночас використовують методи, визначені видом завдання, виконуваного суб'єктом пізнання. Тобто методи

пізнання, які застосовують криміналіст-науковець і криміналіст-слідчий, різняться [12, с. 28].

Необхідність розмежування методів науки (наукового пізнання) і методів практики (практичного пізнання) аргументують й інші вчені.

Так, на думку О. Ю. Головіна, не слід ототожнювати методи криміналістики як юридичної науки і методи, які реалізують під час вивчення діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Без чіткої методології неможливо здійснювати об'єктивні криміналістичні наукові дослідження, ефективне розроблення криміналістичних рекомендацій для слідчої практики [13, с. 31].

Слідча діяльність спрямована на отримання інформації про злочин. Її здійснюють у формі доказування [14, с. 104–138]. Тому необхідно відрізнити пізнання в кримінальному судочинстві від наукового, теоретичного пізнання. Пізнання в кримінальному процесі також має ознаки наукового пізнання [15, с. 127].

Предмет теоретичного пізнання безмежний, його становлять нові явища та закономірності. Предмет пізнання під час розслідування конкретного злочину обмежений дослідженням власне злочинної події та її відображенням у навколишньому середовищі, нормами законодавства, він пов'язаний не з новими, а з уже пізнаними сутностями й виражається у таких поняттях, як подія злочину, вина та інші обставини, що підлягають доказуванню.

Отже, процес пізнання істини в розслідуванні та судовому розгляді, як зазначає В. Ю. Шепітько, підпорядкований загальним закономірностям, проте має певні особливості. Розкриття та розслідування злочинів є окремим випадком пізнання об'єктивної дійсності. Розслідування злочинів є ретроспективним за своєю сутністю. Слідчий або суд вивчають подію злочину за допомогою відбитків, залишених на місці події, речових доказів, показань свідків, висновків експертиз. Відображення злочинів у матеріальних або ідеальних слідах має різні ступені повноти або фрагментарності. Процес пізнання під час розслідування злочинів відбувається в установленій законом процесуальній формі, згідно з процедурами збирання доказів, конструювання версій, використання засобів доказування. Встановлення істини під час розслідування обмежено часом, строками, передбаченими законодавством [2, с. 30–31]. Учений зауважує, що в теорії криміналістики залишаються непорядкованими спеціальні методи, не розроблено чіткої їх класифікації, не систематизовано їх [2, с. 31].

Наприклад, на думку окремих учених, категорію спеціальних методів формують: криміналістична ідентифікація та встановлення групової належності (групофікація), група методів збирання криміналістичної інформації з матеріальних джерел, група методів експертного дослідження матеріальних відображень, група методів встановлення фактів і розслідування окремих видів злочинів, група методів попередження злочинів криміналістичними засобами [16, с. 29].

До спеціальних методів криміналістики (або методів практичного пізнання під час розслідування злочинів) А. Ф. Волобуєв відносить методи, які використовує слідчий та інші компетентні суб'єкти для виявлення, фіксування, вилучення, дослідження й використання доказів. Спеціальні методи криміналістики вчений розділяє на методи пізнання, які: 1) використовує безпосередньо слідчий; 2) застосовують шляхом залучення спеціаліста й призначення експертизи (використання спеціальних знань) [12, с. 29].

3-поміж спеціальних криміналістичних методів варто виокремити методи криміналістичної ідентифікації та діагностики. Значущим для практики криміналістичних досліджень, проведення так званих ідентифікаційних судових і слідчих дій є метод судової ідентифікації [17, с. 57]. Водночас діагностика, на думку Ю. Г. Корухова, надає можливість отримати уявлення про механізм злочинної діяльності на підставі його відображення в об'єктах матеріального світу [18, с. 12].

Таким чином, спеціальними є методи, передбачені системою професійної підготовки слідчого, експерта й інших компетентних суб'єктів (криміналістична діагностика, ідентифікація та встановлення групової належності, криміналістичні версії та прогнозування; методи, які використовують під час застосування криміналістичної техніки (фотозйомка, звуко- і відеозапис); методи, які використовують під час збирання слідів-відображень (трасологія); методи криміналістичного дослідження документів; методи криміналістичного дослідження зброї та боеприпасів; методи використання ознак зовнішності людини тощо [16, с. 55].

Методологія криміналістичного забезпечення розслідування злочинів охоплює два рівні – емпіричний і теоретичний. Вони різняться глибиною, повнотою і всебічністю дослідження об'єкта; цілями, методами досягнення та способами

відображення знань; ступенем значущості в них чуттєвого та раціонального пізнання [19, с. 50].

Так, на емпіричному рівні здійснюють спостереження за об'єктами, фіксують факти, виявляють емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному рівні формують систему знань щодо криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, у якій визначають загальні та необхідні зв'язки; формулюють підхід до ключових проблем, теоретично і практично обґрунтовані рекомендації для підвищення ефективності окресленої діяльності.

Однак цей розподіл є певною мірою умовним, оскільки з розвитком пізнання в межах виконання конкретних завдань відбувається перехід їх з однієї категорії в іншу.

Поєднати різні рівні дослідження пропонує системний підхід. Він ґрунтується на ідеях загальної теорії систем і системного аналізу.

Системний аналіз, на думку О. Є. Манохи, є найпродуктивнішим дослідницьким методом, що інтегрує решту (загальні й окремі (особливі), наукові й емпіричні). Першоосною системного аналізу є цілісність об'єкта як системи, властивості якої не є, власне, сумою ознак її елементів і не виводяться із цих ознак. Системі притаманна діалектична взаємозалежність цілого й частини, коли кожен елемент залежить від місця та функцій у цілісній системі [20, с. 29].

На думку Ю. О. Гурджі, системний підхід цілком можна вважати найважливішою складовою загальної стратегії дослідження [21, с. 201]. Його застосовують для криміналістичного дослідження злочину. Послідовне використання системного підходу забезпечує комплексне дослідження всіх об'єктів, слідів, зв'язків у межах криміналістичного дослідження злочину [22, с. 9]. Він необхідний для комплексного узагальнення відомостей про злочинну діяльність і діяльність з її розслідування.

Отже, методологічні засади криміналістичного забезпечення розслідування злочинів ґрунтуються на загальних положеннях методології наукового дослідження, ураховують спеціальні прийоми реалізації методів наукового дослідження, пристосовані до цілей науки криміналістики і покликані виконати завдання криміналістичних досліджень.

Методологія криміналістичного забезпечення розслідування злочинів спрямована на пошук шляхів розв'язання ключової проблеми, яка полягає в суперечності між двома видами діяльностей – злочинної та правоохоронної, дослідження яких охоплює предметна сфера науки криміналістики, залучаючи низку методів наукового пізнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шепітько В. Ю. Изменчивость криминалистики в XXI веке и ее задачи в современных условиях / В. Ю. Шепітько // Криміналістика XXI століття : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). – Харків, 2010. – С. 55–58.
2. Шепітько В. Ю. Природа та предмет вивчення криміналістики в системі наукового знання / В. Ю. Шепітько // Вибрані твори. – Харків : Апостіль, 2010. – 574 с.
3. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Київ : УРЕ, 1977. – 968 с.
4. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – Київ : Знання, 2008. – 295 с.
5. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Черноус. – Київ : Нічлава, 2005. – 220 с.
6. Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики / Р. С. Белкин. – Саратов : Саратов. ун-т, 1986. – 398 с.
7. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А. В. Іщенко ; за ред. І. П. Красюка. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 359 с.
8. Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА ; НОРМА–ИНФРА-М, 2001. – 240 с.
9. Лукашевич В. Г. Методологія правових досліджень: багаторівневість поняття / В. Г. Лукашевич, І. В. Солов'євич // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1996. – № 2. – С. 24–33.

10. Крушельницька О. В. *Методологія та організація наукових досліджень* : навч. посіб. / О. В. Крушельницька. – Київ : Кондор, 2006. – 206 с.

11. *Основи методології та організації наукових досліджень* : навч. посіб. / [авт.-упоряд.: А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко та ін.]; за ред. А. Є. Конверського. – Київ : Центр учб. літ., 2010. – 352 с.

12. Волобуєв А. Ф. Про методи криміналістики / А. Ф. Волобуєв // Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 2010. – С. 28–29.

13. Головин А. Ю. *Методология криминалистики: а есть ли проблема?* / А. Ю. Головин // *Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Белгород, 25–26 марта 2011 г.) : в 2 т. / отв. ред. И. М. Комаров. – Белгород, 2011. – Т. 1. – С. 30–32.

14. *Основы юридической психологии* : учебник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – 2-е изд. – Харьков : Одиссей, 2006. – 352 с.

15. Коваленко Є. Г. *Теорія доказів у кримінальному процесі України* : підручник / Є. Г. Коваленко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.

16. *Криміналістика* : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : Ін Юре, 2004. – 128 с.

17. Сегай М. Я. *Методология судебной идентификации* / М. Я. Сегай. – Київ : РИО МВД УССР, 1970. – 256 с.

18. Корухов Ю. Г. *Методологические основы криминалистической экспертной диагностики* / Ю. Г. Корухов // *Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы* : сб. науч. тр. / ВНИИСЭ. – М., 1987. – С. 12–26.

19. Пилипчук М. І. *Основы наукових досліджень* : підручник / М. І. Пилипчук, А. Григор'єв, В. В. Шостак. – Київ : Знання, 2007. – 270 с.

20. Маноха О. Є. *Методологічні основи кримінології* / О. Є. Маноха // *Право і суспільство*. – 2005. – № 1. – С. 29–30.